

О Д К И Ј О В А Д О Р З Ы М У

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Максим Яременко

КИЇВ

Для „честі дому”,
заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную»
(стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.)

Поштовхом до з'ясування причин, які спонукали козацьку старшину віддавати своїх дітей у науку, стали мої спостереження над соціальним складом студентів Києво-Могилянської академії, а також подібні дані по інших колегіумах Гетьманщини у XVIII ст.

Хрестоматійно відомо, що і Київські Агени, і навчальні заклади у Чернігові, Переяславі та Харкові були всестановими. Зазвичай дослідники, пишучи про спудейські корпорації, обмежувалися саме такою констатацією або ще додавали кількісні характеристики (наприклад, дітей духовенства стільки-то, а міщанства – стільки-то). Попри доречність згаданих тверджень, слід відзначити їхню поверховість, адже добре відомо, що за статусом священик міг відрізнятися від священника, міський громадянин від іншого міщанина тощо. Мої спостереження над складом могилянських вихованців-козаків показали, що наприкінці 1730-х рр. (лише за цей час дослідникам відомі два повні реєстри київських студентів з усіх станів та, власне, вказівкою на належність до останніх) вагомий відсоток складали діти старшини різних рівнів. Так, якщо підсумувати разом дані про уродженців Гетьманщини та Слобожанщини, то з 57 „академіків” 1737 р. до привілейованого козацтва та верхівки рядового належало 28%, а з 104-х у 1738 р., чие географічне походження точно вказане, – ледь більше 47% вихованців¹.

¹ М. Яременко, *Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії?*, „Київська старовина” 2010, № 3, с. 3–19.

Надалі у київських „латинських школах” детально поіменно щорічно фіксувати лише вихідців з родин духовенства, тож робити ті чи ті висновки про представників інших станів доводиться на принагідних більш чи менш повних джерелах. Відсутність пізніших списків усіх «академіків» частково компенсується переліками новоприбулих упродовж певного року до Академії та малолітніх студентів, що мали скласти присягу на вірність імператорському престолу, реєстр яких повідомлявся у Київську губернську канцелярію. Зазначу, що присяга була обов'язковою процедурою, а до переліків тих „студіозів”, які її проходили, інколи вписані по кілька сотень осіб.

У 1755 р., приміром, із 43-х козацьких синів, які складали присягу разом з іншими вихованцями, 17 належали до старшини – це були діти полкових осавулів, полкового хорунжого, сотників, військового та значкових товаришів (4, 1, 7, 1 і 4 осіб відповідно)². Число привілейованого козацтва ще збільшиться, якщо до нього долучити Якова Афендика і Тараса Кукурана зі Старої Басані Переяславського полку – синів абшитованих офіцерів російської армії (ротмістра та капітана відповідно)³. Принаймні, Афендики – відомий старшинський рід, а згаданий Яків сам став згодом бунчуковим товаришем⁴. Тож серед козаків, що присягали 1755 р., 42% (якщо не рахувати Кукурана) чи 44% (якщо його брати до уваги) належали до привілейованої групи.

Ще один подібний перелік, що зафіксував спудеїв із травня 1758 р. по квітень 1759 р., інформує про 170 осіб, з них 144 з Гетьманщини. 48 вихованців походило з козацьких родин. Прямі вказівки на статус батьків маркують належність до привілейованої частини стану майже 69% з них⁵. Присяжний список 1762 р. згадує про 20 козаків із Гетьманщини. Відсоток привілейованих із цієї групи складає 35% чи 7 осіб: серед батьків студентів традиційно представлена полкова і сотенна старшина, а також бунчукові та військові товариші⁶. У переліку тих, хто присягав на вірність Катерині II від літа 1762 р. та у 1763 р., козаками вказано 33 особи, з них більше половини (20 студентів чи майже 61%) зафіксовані як представники верхівки стану

² Вочевидь, зайве переобтяжувати текст детальним поясненнями функцій бунчукових, військових та значкових товаришів, повторенням урядницької ієрархії Гетьманщини та Слобожанщини – цим питанням присвячена не одна книжка. Див., наприклад: М. Е. Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк*, Одесса 1909; Л. Окіншевич, *Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” (далі – „ЗНТШ”), т. СLVII, 1948; В. В. Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.)*, Київ 1995; В. Панашенко, *Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.)*, Київ 1997; В. Горобець, *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України*, Київ 2009.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДДАК України), ф. 59, оп. 1, спр. 2587, арк. 2–10.

⁴ В. Л. Модзалевський, *Малоросійський родословник*, т. I, Київ 1908, с. 22–23.

⁵ ЦДДАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3258, арк. 1–7.

⁶ Там само, спр. 4021, арк. 8–11.

різного рівня: 1 син полкового судді, 3 сотницьких дітей, 6 бунчукових, 7 військових, 2 значкових товаришів та 1 городового отамана⁷.

Вочевидь, помітний відсоток дітей козацької верхівки у порівнянні з усіма представниками стану характеризував загалом „латинське шкільництво” Гетьманщини. Принаймні, це можна припускати, залучивши приклади Переяславського колегіуму 1766 р., де з 29 козаків-студентів двадцять хлопців належали до старшинських сімей⁸, чи чернігівських „шкіл” 1767–1768 н. р. В останніх тоді студювало 213 хлопців, з них 71 особа – з козацтва. 48 представників цього стану із 71, або ж ледь не 68% походили з родин старшини й „урядовців”⁹.

Якщо порівняти чисельність елітної групи „студіозів” із кількістю козацької верхівки, а другої, рядової, частини – з кількістю козацького загалу, то отримаємо промовисті результати. Достатньо повні статистичні дані про обидві частини козацтва маємо на 1760-і рр. Тоді дорослі чоловіки, які формували старшинську еліту, налічували 2100–2400 осіб, з них приблизно 300 становила аристократія, 500 – середня ланка і 1300–1500 – найнижчий прошарок шляхетства Гетьманщини. Решта представників стану – виборні, підпомічники та підсусідки – нараховувало 454000 осіб¹⁰. Якщо збільшити чисельність верхівки у 7 разів, аби приблизно, хоча, можливо, і завищено, визначити статистичні параметри усїєї групи (з дітьми та жінками), то загальна кількість еліти буде у 27 разів менше, ніж «посполитого» козацтва. Проте, старшина делегувало до шкіл значно більше хлопців, аніж рядові козаки. Що ж спонукало «малоросійську» шляхту віддавати дітей у науку?

Зміни у ставленні західноєвропейської аристократії до освіти принесло ще XV ст. Однак масове відвідування університетів дітьми привілейованих верств припадає на XVI ст., особливо його другу половину (втім, традиції окремих країн, наприклад, Іспанії, передбачали і надання переваги домашньому вихованню)¹¹. Стосовно XVII ст. дослідники ведуть мову про „аристократизацію навчання” – процес відокремлення студій шляхетних дітей від решти. Відвідування „шкіл” остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнєння від непривілейованих верств. Інколи

⁷ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721–1795 гг.)*. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова (далі – Анд), т. III, *Царствование Екатерины II. (1762–1795 гг.)*. *Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.)*, Київ 1906, с. 152–171, № 14.

⁸ ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 280; И. Л[учицкий], *К истории учреждения семинарии в Переяславе*, „Киевская старина” (далі – КС) 1888, № 1–3, с. 36.

⁹ О. І. Травкіна, *Про склад учнів Чернігівського колегіуму*, „Сіверянський літопис” 1997, № 3, с. 35.

¹⁰ З. Когут, *Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство*, [в:] З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 49; його ж., *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*, Київ 1996, с. 39, 41.

¹¹ M. R. Di Simone, *Admission*, [in:] *A History of the University in Europe*, vol. 2. *Universities in Early Modern Europe (1500–1800)*, Cambridge 1996, p. 311–324.

бажання відмежуватися виявлялося у таких зовнішніх атрибутах, як відмові носити обов'язковий в університеті одяг, специфічному способі життя, ігноруванні іспитів та дипломів. З іншого боку, „аристократизація освіти” виявлялася у створенні окремих для шляхетства закладів – рицарських академій зі специфічними курікуломами. Останні наприкінці XVI–XVII ст. набули широкого поширення у Франції та німецьких землях. У різних країнах власні відповіді на прагнення дворянства до окремого та спеціального навчання пропонували різні „організатори” студій. Так, протестанти у нижньоавстрійських школах, що мали готувати дітей до університетського навчання, орієнтувалися на освіту в юриспруденції та військовій сфері. Інший заклад у володіннях Габсбургів для привілейованого стану – Нижньоавстрійська провінційна школа і шляхетський колегіум (відкрився між 1560 і 1565 рр.) у Відні – перебував під опікою домінікан¹². Спеціальні школи для „сильних світу” у ранньомодерний час відкривали єзуїти.

XVI ст. принесло також у Річ Посполиту розуміння потреби студій не лише дітям аристократії, а й шляхти. Остання у своїй більшості до здобування знань ставилася утилітарно: вивчати варто було те, що могло знадобитися у публічному житті. До набору премудростей найперше належали латина та курс риторики. Поширенню освіти у Речі Посполитій у другій половині XVI ст. сприяло становлення гуманістичної школи, що у вигляді протестантських гімназій та єзуїтських колегіумів потрапила й на українські терени, та поява закладів найвищого типу: в останній чверті століття поважну конкуренцію Кракову склали Віленська (1578 р.) та Замойська (1596) академії¹³. Дослідження функціонування окремих єзуїтських шкіл на українських землях, базовані на виявленні та аналізі згадок про окремих вихованців, показує, що шляхетські діти складали основний контингент їх вихованців¹⁴, що може слугувати одним із опосередкованих підтверджень потреби шкільного виховання, як одного з маркерів статусу „уродзоних”.

Разом з тим, слід зауважити, що потреба освіти, як однієї з необхідних норм належності до привілейованого стану, найперше сформувалася на доктринальному

¹² О. В. Хаванова, *Заслуги отців и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов 1746–1784*, Санкт-Петербург 2006, с. 12–14, 64–66.

¹³ А. Kalmer, *Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku*, red. С. Kukło, Warszawa 2008, s. 49–50. Про гуманістичну школу на українських теренах див.: Н. Яковенко, *Латинське шкільництво і „шкільний гуманізм” в Україні кінця XVI – середини XVII ст.*, „Київська старовина”, 1997, № 1–2, с. 11–27. Про єзуїтське шкільництво в українських землях до середини XVII ст. див.: Т. Шевченко, *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів 2005.

¹⁴ Див. дослідження учнівського складу Луцького й Острозького колегіумів першої половини XVII ст.: Н. Яковенко, *Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII століття (спроба „колективного портрета”)*, „ЗНТШ”, ССLVI (2008), с. 166–176.

рівні. Приміром, аналіз поборової документації п'яти повітів Краківського воєводства 1563–1565 рр., який дав змогу прослідкувати письменність 799 осілих шляхтичів, показав, що 458 чоловіків (57%) уміли писати. Про решту конкретних даних виявити не вдалося, окрім 15 осіб (1,8%), які напевне не вміли писати. Прикметно, що грамотність прямо залежала від майнових статків (серед найубогіших кіл „уродзонних” виразно переважала неписьменність (від 71% до 91%, тоді як у середніх та багатих вона коливалася від 47% до 22%)), а також соціальної ролі (серед урядників та службників письменні налічували 91%)¹⁵. Інше джерело – протоколи гродських книг (підписи та прямі вказівки на письменність понад 1600 зафіксованих „уродзонних”-чоловіків) – показує, що в останній третині XVI ст. у Краківському воєводстві (а ширше – західній Малопольші) грамотність серед магнатів була правилом, серед заможних та середніх шляхтичів уміло писати 96–98%, а серед шляхетської дрібноти – від 82 до 71%¹⁶. У тому таки воєводстві упродовж XVII ст. підписи у судових книгах вказують на повну письменність магнатів-чоловіків та заможної шляхти. Серед вивчених представників останньої групи 1%, щоправда, все ж припадав на тих, хто не міг засвідчувати акти власноруч, однак у частини на це вплинув стан здоров'я, а не брак уміння (хворі очі, тремтіння рук тощо). Річпосполитські дані також засвідчують територіальні відмінності у поширенні письменності. Так, інформація про грамотних заможних „уродзонних”-чоловіків у Сандомирському та Краківському воєводствах ідентична, а от на Люблінщині їх відсоток був дещо меншим – 95%. Тут також було більше неписьменних серед дрібних шляхтичів – 20–50%, тоді як на Краківщині – 15%. Цікаво, що впродовж століття в останньому воєводстві спостерігався процес зменшення неграмотних чоловіків цієї групи (від 27% до 3%). Знову ж таки, давали про себе знати регіональні відмінності: частина дрібноти ближче до Кракова за допомогою освіти перетворювалася на своєрідну „інтелігенцію” (різноманітні урядники, адміністратори тощо), тоді як їхні колеги з віддаленіших регіонів зближувалися із селянством. Загальною тенденцією було також слабше уміння писати серед католиків, а найкраще ним володіли аріани.

У XVIII ст. в Краківському воєводстві практично повна письменність знову простежувалася у магнатів та заможної шляхти. Стан грамотності середніх та дрібних «уродзонних» упродовж століття погіршився. Зокрема, серед представників підніжжя шляхетської ієрархічної драбини в останній третині століття 30% чоловіків не вміли писати. При цьому мешканці Краківщини відзначалися вищим відсотком

¹⁵ A. Wyczański, *Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. I, red. A. Wyczański, Warszawa 1976, s. 46–48.

¹⁶ W. Urban, *Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, LXVIII (1977), 2, s. 231–245.

письменності, аніж Червоної Русі¹⁷. У першій чверті XVIII ст. приблизні підрахунки на львівських матеріалах вказують на 28% неграмотних магнатів та багатих „уродзоних”, 40% середньої та 92% дрібної шляхти¹⁸.

У таблиці учнів парафіяльної школи на околиці Дунайгорода (Дунаївці на Поділлі) 1789 р., яку засвідчили й їхні батьки, на 19 осіб припадало 10 шляхтичів. З них власноручно змогли підписатися семеро (4 поляки і 3 русини), а троє (усі русини) поставили хрестики¹⁹. Не входячи у глибше з'ясування територіальних відмінностей, джерельної специфіки матеріалів, які вивчалися, тощо, зазначу, що наведена статистика все ж показує присутність неписьменних серед шляхти, понадто – незаможної. Зрештою, чіткий розподіл письменності за майновими статусом (більший відсоток серед багатших, та менший серед бідніших), який, своєю чергою, часто зумовлювався місцем у соціальній ієрархії – річ цілком типова для ранньомодерної Європи²⁰.

У Гетьманщині місце колишнього річпосполитського «політичного народу» посіла нова еліта, що складалася з козацької старшини та частини старої шляхти. Процес формування української верхівки був тривалим, однак є всі підстави вважати, що на кінець 1730-х рр. вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими «уродзоними». Принаймні, у „Правах, за якими судиться малоросійський народ”(1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація прослідковується досить виразно²¹. De jure, увесь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї²². Однак практика засвідчує розрив між старшиною та рядовим козацтвом²³. Фактичний поділ на ці дві частини і серед реєстровців, і серед запорожців дослідники фіксують вже із середини XVI ст., зазначаючи при

¹⁷ W. Urban, *Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, LXXV (1984), 1, s. 40–42, 46–47, 50, 65–67.

¹⁸ A. Wyczański, *Oświata a pozycja społeczna...*, s. 29–30.

¹⁹ І. Свенціцький, *З життя старої школи*, „ЗНТШ”, LXXVIII (1907), с. 173.

²⁰ R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800*, London and New York 1988, p. 131–134. Звісно, таке правило мало свої винятки.

²¹ Детальніше про нову українську шляхту див. у: З. Когут, *Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство...*, с. 46–79.

²² Цікаво, що у Києво-Могилянській академії козацькі діти також користувалися юридичними правами шляхти. Так, коли у 1751 р. „ритора” Павла Навроцького побили син киево-подольського протопопа, інший „ритор” та служитель маркіганта, то Київська духовна консисторія (чие рішення затвердив митрополит), встановлюючи сатисфакцію за : „увитча [...], убитку і безчестия” та вибираючи відповідні артикули „в книги Статут”, виходила з того, що „оной же Навроцький щитається за шляхтича, потому что син козачий”, Анд, т. II (1751–1762 гг.), Київ 1905, с. 12–15, № 7.

²³ Про недотримання права рядового козацтва на шляхетський статус свідчать накази його представників до Законодавчої комісії 1767 р. Так, наприклад, у клопотаннях Чернігівського полку козаки вказували на прирівняння підпомічників до „мужиків” та апелювали до того, що: „предки козаков малороссийских [...] честно дворянскою пользовалися без всякого отягощения». У прошенні представників Миргородського полку так само йшлося «о подтверждении вольностей и шляхетской чести всем козакам к вечному содер-

цьому важливість шляхетського походження для просуванні на вищі щаблі козацької ієрархії²⁴. Що ж стосується Гетьманщини, то ще в часи Хмельниччини та одразу після неї важливу роль при номінуванні на уряд відігравали матеріальні ресурси та родинні зв'язки кандидата²⁵, а вже наприкінці XVII – початку XVIII ст. простежується активне замикання привілейованого козацтва та створення цілих династій навіть на сотенно-му рівні. За Мазепи також відбулося остаточне юридичне оформлення інституту знатних військових товаришів – закритого джерела кадрів на старшинські уряди²⁶.

Зазначу, що у XVIII ст. саме козацька верхівка мала прагнути давати освіту своїм дітям. Тут її стимуляція до здобування знань не особливо відрізнялася від „колег” з інших держав. Схоже, що у старшини різного рівня не дивиною була й жіноча письменність, на що вказують власноручні листи тогочасних панн. За спогадами Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом – засідателя повітового суду, наприкінці 1770-х рр. першоосновам церковно-слов'янської грамоти його навчила мати. Кузина Тимківського також була письменною, а його рідна старша сестра опанувала елементарний рівень знань («науку читання», а також вивчала різні види вишивання) разом з ним²⁷.

жанию” тощо, *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения*, Київ 1890, с. 158, 164.

²⁴ В. Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.*, Київ 2000, с. 135–136; його ж. *Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст.*, [в:] „Істину встановлює суд історії”. *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*, т. II, наукові студії, Київ 2004, с. 183.

²⁵ В. Щербак, *Українське козацтво...*, с. 184–186; його ж., *Трансформація суспільного статусу козацької старшини в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.*, „Наукові записки НАУКМА”, LXV (2007), с. 4–5.

²⁶ О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто 2001, с. 115–118. Про замкненість старшини див. також у: В. В. Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.)...*, с. 47 та ін. На прикладі Слобожанщини це прослідковано у: Маслійчук В. *Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: „родинний клан” та досягнення соціального статусу, його ж., Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.*, Харків 2007, с. 77, та наст. Цікаві спостереження над замиканням верхівки козацтва дають дослідження їхніх шлюбів, що відбувалися всупереч церковних норм навіть між спорідненими родинами (див. О. Романова, „Боже неблагословіння” чи вигідне одруження? *Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст.*, „Соціум”, вип. 9, 2010, с. 373–391).

²⁷ *Записки Ильи Федоровича Тимковського*, „Русский архив”, 1874, кн. 1, стб. 1381–1384. Серед документів XVIII ст. зустрічаються й інші цікавинки про жіночу письменність. Наприклад, у Румянцевському описі Стародуба про одну із восьми баб-повитух, 45-річну мешканку, зазначено: „баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова”. Щоправда, жила вона в дворі, де не були зафіксовані жодні учні (цит. за: І. Сердюка, *Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень)*, „Краєзнавство”, 2009, № 3–4, с. 216. Загалом же є всі підстави не лише твердити про переважання в Україні, як повсюди у ранньомодерній Європі, чоловічої письменності, а й припускати, що назагал, на рівні „непросвічених” обивателів, панував цілком чоловічий погляд на недоречність жіночої грамотності.

Про те, що освіченість та відвідування шкіл, принаймні на доктринальному рівні, були одним із маркерів соціального статусу, свідчить сатиричний вірш „Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні”, на які свого часу звернув увагу ще Лев Миловидов²⁸. У творі, створеному, судячи зі змісту, в часи активної інтеграції «малоросійського» шляхетства до дворянства Російської імперії, а вперше надрукованому за списком кінця XVIII – початку XIX ст., герой, який: з *казенного мужика зробився [...] паном*, не лише розповідає про створення власного герба „без спору” з лопатою, граблями, сокирою та вилами на щиті, родовід від прадіда Хама, економічне зростання і вигідні шлюби дітей, а й про їхнє навчання у школі²⁹. Відтак, останнє, слід гадати, поряд з іншими згаданими характеристиками належало до панського „набору” достоїнств.

Різномасштабні репліки, зокрема з уст старшинських синів XVIII ст., засвідчують, що для «сильних світу» набуття освіти включалося як одна з ознак до поняття честі, і не лише особистої, а й усього дому. Стандартність фраз про потребу студій підказує, що вони добре засвоїлися та вкорінилися у свідомості представників тогочасного соціуму. У листі 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького митрополит Варлаам (Ясинський) зазначав, що його син, навчаючись: *могль своего часу достойный принести плод любомдрый малоросийсой отчизни, ку ползи многоградостной цілого поважного [...] даму*³⁰. Іван Обидовський, пишучи до своєї тітки Параски Сулими (в дівоцтві – Кочубей, дружина бунчукового товариша) із Вроцлава 1722 р.,

Ось як він виразно завіксований в одному з творів ченця-віршувальника другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентія Зіновієва:

„Да(р)мо ся види(т) же(н)скъ по(л) звы(к)ль пи(с)мо учити:
могла бь це(р)ковъ и без ныхъ пи(с)ма обходити.
Бо то(к)мо то мужем даль Бгъ небезпотребно:
а ім здається яко бы и не потребно.
Жена писменна муже(м) просты(мъ) погоржаеть:
и якъ простака ціле того вничизаеть.
Овше(м) бо праве женамъ пи(с)мо неприлично:
ты(л)ко оно менщызна(м) потребно и слично.
А жена(мъ) якъ пятого колеса такъ треба:
а мужемъ всяки(мъ) всюда на все то потреба.
Една(к) ко(т)ро(и) хоче(т)ся пи(с)ма научити(с):
неха(и) учитъ же(б) вмѣла ліпшг Бгу млити(с)”
(З. Климентій, Вірші. Приповісті посполиті, Київ 1971, с. 99–100).

²⁸ Л. Миловидов, *Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.)*, „Записки Чернігівського наукового товариства”, т. I, 1930, с. 70.

²⁹ *Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні*, [в:] *Українська література XVIII ст.*, ред. В. І. Кречотень, Київ 1983, с. 211–212.

³⁰ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 2, спр. 13960–14039–14008, арк. 76.

вказував, що: *на славу Божию и ползи ради души моей учюся и на вашего тиж дому честь и похвалу*³¹. Інший студент, могилянський „філософ” Василь Зарудний, син полкового лубенського осавула, у 1752 р., відстоюючи свій бік у конфлікті з власним професором та описуючи завдані його честі збитки, між іншим заявляв про неможливість викладачеві поступати так з ним: *в пользу отчества и в прислугу государственную добровольно обучающемуся*³².

У репліці Зарудного, де не звучить стандарт: *все для більшої слави Божої* („ad maiorem Dei gloriam”), що вгадується у словах Обидовського³³, цікавим є поділ користей на потрібні батьківщині та державі. Навряд чи доводиться вести мову про оригінальність „обґрунтування” студій обов’язком перед „отчеством” – і покликання на славу Божу, і слід гадати, честь „дому” та користь батьківщини, запозичені від тих-таки єзуїтів, чії школи стали зразком для реформатора Петра (Могили). Зокрема, Бартоломей Вонсовський із Товариства Ісусового, який безуспішно намагався 1674 р. організувати рицарську школу у Ярославі, наголошував, що для шляхетської молоді головними цінностями мали бути: *Bóg, honor i Ojczyzna*³⁴.

Не буде перебільшенням, вочевидь, потрактувати Василеве „отчество” як видозміну „отчизни”. Останнє поняття у головах української еліти вже від 1660-х рр. починає прикладатися до козацької України, а від початку XVIII ст. впевнено ототожнюватися з Гетьманщиною, українською територією та населенням, а не російською державою³⁵. Нове значення поняттю «вітчизна» надав Феофан (Прокопович), який це окреслення вже у формі „отчество” ототожнював із Російською державою – всезагальною батьківщиною всіх підданих царя. На думку Сергія Плохія, нова інтерпретація „отчества” сприймалася тими, хто залишав Україну та ставав на службу імперії, проте в самій Гетьманщині продовжував панувати дискурс української вітчизни³⁶. Як засвідчує репліка Зарудного, вже в середині XVIII ст. служба „отчеству”

³¹ Сулимівський архив. *Фамільные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в.*, предисл. А. Лазаревского, № 34, Київ 1884, с. 43.

³² *Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XVIII ст., повсякденна історія. Збірник документів*, упор. О. Ф. Задорожна, Т. Л. Кузик, З. І. Хижняк, М. В. Яременко, Київ 2005, с. 121, № 75.

³³ Той-таки шаблон примноження та розширення „хвалы Божой, церквей святых” (звісно ж, православному сповіданню) через студії „в науках вызволенных синовъ малороссийских” звучить у першому пункті Конституції Пилипа Орлика (1710 р.), який, як відомо, отримав типову освіту у єзуїтів, а затім Київській академії (Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія, підготувала О. Б. Вовк, „Архіви України”, вип. 3–4, 2010, с. 158).

³⁴ K. Puchowski, *Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich*, [w:] *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 99.

³⁵ С. Плохій, *В ім’я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи*, „Соціум”, вип. 6, 2006, с. 267–271; Ф. Сисин, „Отчизна” у політичній культурі України початку XVIII століття, „Україна модерна”, 2006, число 10, с. 7–18.

³⁶ С. Плохій, *В ім’я милої вітчизни*, с. 275–281.

та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі. Покликання на «прислугу государственную» якраз стосується, як видається, усвідомлення українською елітою власної ролі у розбудові імперії. Це також вельми цікава вказівка, що дозволяє розширити пошук кола стимулів до навчання дітей козацької старшини, пригадавши намагання російських монархів прив'язати кар'єрне зростання до освіти.

Ще від часів Петра I, який потребував кадрів для модернізації армії та розбудови бюрократичного апарату, навчання дворянства стало обов'язковим. Позаяк сама державна служба розумілася найперше як військова, то й акцент у здобуванні знань робився відповідний³⁷. У Табелі про ранги (24 січня 1722 р.) просування ієрархічними службовими сходинками дворянських дітей прямо ставилося в залежність від навченості³⁸. Про потребу освіти дворянства, найперше – для державної користі, йшлося у численних освітніх проектах, складених у Російській імперії у XVIII ст.³⁹ Забігаючи наперед, слід зазначити, що аналіз стану дворянської освіченості останніх десятиліть XVIII ст. таки показує поступ у реалізації їхніх положень. Зокрема, про значно більші інтелектуальні запити дворянства, у порівнянні з іншими соціальними групами, свідчить поширення у його середовищі практики підписки на тогочасні книги та періодику різних тематики та спрямування. Для прикладу, з усіх читачів видань Миколи Новікова 77% припадало на шляхетство; на духовенство, яке йшло наступним, доводилося лише 10%. Понад 80% замовників російських журналів кінця XVIII ст. також складало дворянство. Не слід забувати, що видання, навіть тобольські, потрапляли також до українських міст⁴⁰. Загалом, упродовж 1760-х – 1790-х рр. більше 70% передплатників друкованої продукції громадянським шрифтом припадало на шляхетство⁴¹. Звісно, варто наголосити, що й «імперський» стимул до освіти не відразу вплинув на шкільні практики (найперше, університетські студії⁴²)

³⁷ M. Raëff, *Home, School, and Service in the Life of the 18th-Century Russian Nobleman*, “The Slavonic and East European Review”, 1962(11), p. 299–300 and ff.

³⁸ *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года* (далі – ПСЗ), т. VI, (1720–1722), № 3890 (п. 14), Санкт-Петербург 1830, с. 491–492.

³⁹ Про Петрові намагання, освітні проекти, їх авторів тощо див.: J. L. Black, *Citizens for the Fatherland. Education, Educators, and Pedagogical Ideals in Eighteenth Century Russia*, New York 1979, p. 23–43 and ff.

⁴⁰ Див. детальніше: G. J. Marker, *Novikov's readers*, „The Modern Language Review”, vol. 77, 1982, part 4, p. 894–905; G. Marker, *Russian Journals and their Readers in the Late Eighteenth Century*, “Oxford Slavonic Papers”, vol. 19, 1986, p. 88–101.

⁴¹ А. Ю. Самарин, *Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков)*, Москва 2000, с. 134–135. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції „громадянським” шрифтом.

⁴² Цікаво, що російське дворянство спочатку не вважало університетське навчання цінністю, що давала переваги на майбутній службі, відтак його чисельність у Московському університеті серед студентів у 1750–1770-х рр. не вражала (5 із 18 осіб у 1759 р., 10 із 20 у 1760 р., 7 із 17 у 1767 р.). Ситуація почала

привілейованого стану Російської держави. Вагомим поштовхом навчатися, що дозволив краще втілювати у життя просвітницькі декларації, став указ аж 1809 р. про екзамени на чин, коли, як твердять дослідники, змінюється відношення широких кіл дворянства до студій⁴³.

Поширюючи на дворянство вимогу здобувати освіту, Російська імперія одночасно намагалася створити умови, аби забезпечити нею дітей привілейованої верстви вдома, а не за кордоном. Закладом, що мав давати нові знання саме дворянству, став створений, згідно з указом від 29 липня 1731 р., Кадетський Корпус для шляхетських дітей, що був «першою пташкою» такого роду навчальних закладів (згодом з'явилися Морський шляхетський кадетський корпус, Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус та ін.). Його вихованці (виключно дворяни за статутом 1731 р.⁴⁴) мали опанувати не лише військові премудрості:

А понеже не каждого человека природа к одному воинскому [навчання –М. Я.] склонна, також и в государстве не меньше нужно политическое и гражданское обучение: того ради иметь при том учителей чужестранных языков, истории, географии, юриспруденции, танцованию, музыки и прочих полезных наук, дабы видя природную склонность, по тому б и к учению определять⁴⁵.

Слід, проте, зазначити, що найінтенсивніше вступати до сухопутного Шляхетського корпусу діти української старшини почали вже наприкінці століття – після офіційного зрівняння шляхетства Гетьманщини у правах із російським дворянством⁴⁶. Інтеграція до останнього у першій половині XVIII ст. не була надто відчутною, хоча й мала місце⁴⁷, а от із другої половини, коли діти козацької еліти все частіше

змінюватися вже в останній третині XVIII ст. Натомість представники дворянства охочіше вступали саме до кадетських корпусів чи відразу на військову службу, а також до університетської гімназії (А. М. Феофанов, *Социальный состав и численность студентов Московского университета во второй половине XVIII – первой четверти XIX века*, „Отечественная история”, 2006, № 6, с. 121–122).

⁴³ И. П. Кулакова, *Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в.* [в:] „Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе”. К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи, Москва 2008, с. 196–198.

⁴⁴ М. Лалаев, *Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1700–1880*, ч. I, Санкт-Петербург 1880, с. 28. Тут же лаконічно згадано історію виникнення „шляхетних” корпусів у XVIII ст. (ч. I, с. 24–85).

⁴⁵ ПСЗ, т. VIII (1728–1732), № 5811, Санкт-Петербург 1830, с. 519.

⁴⁶ Л. Миловидов, *Проекты виццої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.)...*, с. 73.

⁴⁷ Перше пожалування дворянства російському підданому у XVIII ст. датоване 1720 р. У наступні десятиліття воно надавалося не лише помітним представникам козацтва (приміром, Андрію Марковичу у 1736 р.), а й скромнішим за соціальним статусом уродженцям Гетьманщини (як от п'ятым придворним півчим у 1743 р.) (див.: О. И. Хоруженко, *Дворянские дипломы XVIII века в России*, Москва 1999, с. 37, 79–80, 88–89).

робили офіцерську кар'єру в регулярній російській армії чи на державній службі, та коли при Катерині II посилилася політика прив'язки українських еліт до центру⁴⁸, старшина допускалася до державної служби по всій імперії, звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам⁴⁹, її роль як стимулу до освіти могла зростати.

Перебираючи на себе річпосполитські шляхетські шати, у яких одним із елементів, хай подеколи і декларативних, була потреба навчатися, а згодом відчувуючи державні спонуки до освіти, українська еліта виявилася добрим учнем і за століття вельми надала у зростанні письменності у своїх лавах. Так, для порівняння, на початках існування Гетьманщини, у 1663 р., зі 110 старшин, чії імена вказані під Батуринськими статтями, власноруч могли поставити підписи лише 25⁵⁰. Через століття, натомість, коли українське шляхетство засвідчувало 1767 р. накази до Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або, як виняток, одиниці в окремих місцевостях⁵¹. Окремі приклади також засвідчують поширення грамотності у старшинському середовищі.

Вищесказане не означає, однак, що козацька верхівка різних рівнів повністю переборола неграмотність, себто, достоту як і у випадку з річпосполитською шляхтою, доктринальні настанови не втілювалися в життя стовідсотково. Впродовж XVIII ст. трапляється час від часу інформація про неписьменних представників козацької еліти, щоправда її нижчої частини⁵². Звісно, окремим питанням для дослідників залишається глибина освіченості тогочасної шляхти. Приміром, Лев Окіншевич стверджував, що:

[...] неписьменних, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів – людей XVII ст., що трохи чи не в переважній своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаетъ». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта⁵³.

⁴⁸ Див. про це: А. Кашпелер, *Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.)*, „Ab Imperio”, 2007, № 2, с. 26.

⁴⁹ В. Горобець, *„Волимо царя східного...”. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*, Київ 2007, с. 428.

⁵⁰ В. В. Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини...*, с. 135.

⁵¹ Див., наприклад: *Наказы малороссийским депутатам...*, с. 9.

⁵² Див., наприклад: ЦДАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 469, спр. 19379, арк. 363; *Генеалогія української шляхти: послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр.*, „Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р., упор. та вступ. стаття І. Ситого, № 3, 43, 53, 76, Київ 2008, с. 18, 63, 73, 113.

⁵³ Л. Окіншевич, *Значне військове товариство...*, с. 77.

Наведені дослідником приклади показують, що на 1783 р. із 13 бунчукових товаришів Ніжинського полку (всі вміли читати й писати „російською”⁵⁴), троє знали ще латинську, а 1 – латинську й польську мови. Того самого року з 35 військових товаришів Лубенського полку переважна більшість – 28 осіб – читали й писали «російською», а серед решти були знавці латини, польської та французької мов. Тоді ж 66 із 70-ти ніжинських військових товаришів характеризувалися як такі, що *грамоти читать и писать по російски уміють, другихъ наукъ не знають*. Зате двоє володіли ще латинською, 1 грецькою, а 1 латинською і французькою мовами. З 65-ти значкових товаришів Київського полку на 1782 р. «російською» писали 42 особи, знали „російську грамоту” двоє, скільки ж її вивчали. Решта або володіли ще іншими мовами, або ж їх опановували⁵⁵. Окреслений рівень знань засвідчує, що козацька еліта щонайменше мала відвідувати початкові „класи” „латинських” навчальних закладів (або ж справді студіювати вдома з наставником).

Разом із тим, інша група фактів дозволяє вести мову про значно глибшу освіту частини старшини. Окрім відомих прикладів (зокрема, згаданих на початку) навчання в «латинських школах Гетьманщини та за кордоном, колекціонування бібліотек, написування періодики⁵⁶, добрим маркером того, що козацька еліта не лише була чи не найосвіченішою з-посеред решти представників українського соціуму, а розуміла значення освіти, ба більше – переймалася її характером, є вияв невдоволення існуючими в Гетьманщині „училищами” та спроба реалізації власного „просвітницького проекту” з кінця 1750-х рр.

Чи не перший голос козацької старшини про потребу більш-менш широкого позповсюдження освіти зафіксований у 1758 р. Саме тоді у ролі просвітника виступив лубенський полковник Іван Кулябка, який у донесенні гетьману просив дозволити обов’язкове навчання здібних козацьких синів «грамоти» у парафіяльних школах⁵⁷. У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження „лікнепу” в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження

⁵⁴ Навряд чи йдеться про власне російську мову. Найшвидше, це той рівень, який документи також окреслюють як навченість „русской грамоти”.

⁵⁵ Л. Окіншевич, *Значення військового товариства...*, с. 76–77.

⁵⁶ Див. перелік цих фактів хоча б у: О. Ігнатова, *Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва*, „Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів”, т. IV, 1999, с. 28–35. Щодо колекціонування книг, то цікавими є дані, наведені Модзалевським, про поширення в Україні у середині XVIII ст. друкованої продукції, закупленої у бреславського торговця Корна. Серед його клієнтів значилися представники кількох відомих козацьких родин та церковної еліти, Києво-Могилянська академія і, схоже, один київський міщанин. Решту замовників становили іноземці, які перебували в Україні (військові чини, лікарі, аптекарі, пастори) (див. В. Модзалевський, *З історії книги на Україні*, „Книгарь. Літопис українсько-го письменства”, 1918, число 5, с. 235–238).

⁵⁷ *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів*, упор. В. Й. Горобець, № 32, Київ 1993, с. 75–76.

у Чернігівському⁵⁸. Перший відомий „просвітницький проект” української еліти⁵⁹ був, разом з тим, вельми консервативним за якісними параметрами. Принагідно зверну увагу на дві особливості старшинських потуг. Перша – це достатньо запізніле звернення до навчання елементарної грамотності рядового козацтва. Тут можна, зокрема, пригадати, що поширення освіти серед, наприклад, солдатів регулярної російської армії українська шляхта могла не лише чути, а й спостерігати „під боком”. Так, наприкінці 1741 р. відбувалися заходи з організації школи у Глухові для малолітніх дітей тамтешнього гарнізону. У ній хлопців мали навчати писати, арифметики, інженерної та артилерійської і „протчим наукам”⁶⁰. Натомість курикулою старшинського просвітницького проекту увиразнює іншу патріархальну рису – звернення до традиційного, позбавленого жодних модернізаційних наголосів елементарного навчання: і за програмою, і за вчителями (дяками), які його реалізовували це було типове парафіяльне шкільництво.

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхнього бажання запровадити у Гетьманщині інакші, аніж «латинські школи», навчальні заклади є проект, викладений у відповідному пункті поданого 1764 р. Катерині II прошенні гетьмана і шляхетства про відновлення старовинних прав:

*К безсмертной вашего императорского величества славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилоостивейше указ соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими-ж привилегиями, завесты и в Малой России два университета и несколько гимназий*⁶¹.

Прохання 1764 р. були лише концентрованим виразом бажання гетьманської еліти мати інакшу від існуючої систему освіти на батьківщині. Не перевантажуватиму

⁵⁸ Г. Максимович, *Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века*, „Чтения в историческом обществе Нестора летописца”, 1913, кн. 23, вып. II, с. 89–137; В. В. Панашенко, *Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст.*, „Український історичний журнал” 1972, № 2, с. 103–108.

⁵⁹ Александр Сидоренко, пишучи про Україну і Просвітництво, не згадує цього намагання організувати більш-менш широкий „лікнеп”, хоча й пише про віру представників української еліти Гетьманщини в освіту як засіб для соціальної трансформації. Історик, натомість, для підтвердження цієї тези наводить інший факт – долучення Бангиша-Камєньського до відкриття 1768 р. бурсацької бібліотеки в Києво-Могилянській академії (А. Sydorenko, *Ukraine and the Enlightenment*, [в:] *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*, Київ–Нью-Йорк–Торонто–Париж–Львів 2000, с. 166).

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8189, арк. 1а.

⁶¹ *Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году*, „КС”, 1883, № 6, с. 343–344.

текст поодинокими свідченнями на підтвердження цієї добре відомої в історіографії тези⁶². Шляхетські голоси про потребу змін добре фіксуються вже у 1750-х рр.⁶³ Більше того, у 1764 р. в Київській академії заявляли, що в її стінах „нине весма малое число имеесть” саме дітей „разних господ”⁶⁴. Чада останніх, як свідчили у навчальному закладі, до того ж досить вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам: *Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались*⁶⁵. Тимчасом,

⁶² Див., наприклад, лише кілька давніших статей: О. Грушевський, *Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.*, [в:] *Україна. Науковий трьохмісячник українознавства*, 1924, кн. 1–2, с. 83 та наст.; М. Грушевський, *Три Академії, „Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва”*, Київ 1930, с. 7; Л. Миловидов, *Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в.*, там само, с. 296, та наст.

⁶³ Див., наприклад, репліку з Чернігівщини перших років гетьманування Розумовського: „Учение как к просвещению разума, так и к содержанию всяких добрых порядков в государствах больше всего способствует; наилучшие государи, полководцы, градоначальники были философы; надлежит нам стараться о распространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем, не учредив хороших училищ и не дав должного на них содержания”. (*Речь „О поправлении состояния” Малороссии*, „КС”, 1882, № 10, с. 124).

Є спокуса назвати відповідний пункт Галяцького договору 1658 р., у якому йшлося про надання київським „школам” статусу академії, чи не першим свідченням козацького зацікавлення проблемами освіти, зокрема – її якісною стороною, а не лише матеріальною чи силовою підтримкою. Однак, як доводить Наталя Яковенко, включення до документу згаданої вимоги було не козацької голови рішенням, а „залаштунковим впливом” Лазаря (Барановича). Надалі, однак, ідея академії не вмерла, а кочувала у козацьких вимогах наступних десятиліть, починаючи від інструкції Павла Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. (див.: Н. Яковенко, *Київські професори за лаштунками Галяцької угоди (про спробу перетворення Могиллянської колегії на університет)*, [w:] *350-letie Unii Hadziackiej (1658–2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008, s. 305–326.

⁶⁴ АиД, т. III, с. 108, № 12.

⁶⁵ Там само, с. 68, № 12. –Цікаво, що ще двома десятиліттями раніше латина, можливо „за старою звичкою”, а також інші традиційні премудрості гуманістичної школи долучалася до необхідних представнику української еліти знань та перемішувалися з новими «віяннями”. Коло освітніх достоїнств добре зобразив Микола Ханенко у „Сыну моему Василию Ханенку увещании” 1746 р. Хлопець, який відправився в освітню мандрівку, мав поводитися, як належить („наставлятися и в регулах политичных, и во всяких порядках, которые благочинному и честолюбивому человеку знати подлежит”), оволодіти латинською і французькою мовами, „не забывая и немецкого”, студіювати поетику, риторику, логіку, фізику та метафізику, історію, арифметику, геометрію, тригонометрію, астрономію, геодезію, військову та цивільну архітектуру, механіку, юриспруденцію, етику та економіку, „політику”, а також живопис, музику „либо какого другого мастерства, что честному и ученому человеку, к знанию и искусству благопристойно” (О бумагах Генерального хорунжого Николая Даниловича Ханенки, „Черниговские губернские ведомости”, 1852, № 34, с. 350). Перефразовуючи Олену Дзюба, яка твердить, що в „увещании” „відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов’язувала з освітою та належним вихованням в традиційних для українців доброчинностях, що мало б забезпечити успішну кар’єру” (цит. за: О. Дзюба, *Генеральний хорунжий Микола Ханенко в родинному колі (на матеріалах епістолярної спадщини 40–60-х років XVIII ст.*, [в:] *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля,*

у 1750–1760-х рр., як показано на початку, та в наступні десятиліття сини української шляхти продовжували навчатися у Києві.

Глибину зацікавлення тогочасної української еліти питанням якісної освіти, з одного боку, та невдоволення існуючою, з іншого, засвідчує підготовка пропозицій для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії. З десяти вироблених нею наказів у семи йшлося про відкриття в Україні університету, кадетського училища та жіночого ліцею. Що цікаво, серед цих семи були також пропозиції київської, чернігівської та переяславської шляхти, тобто представників тих місцевостей, де функціонувала Академія і колегіуми⁶⁶. Стародубська еліта так описала якість освіти, що їх давали три вищезгадані заклади: *к большему просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны*⁶⁷. Схоже звучала й репліка чернігівського шляхетства: *без добраго воспитания нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьёю гражданам общества*⁶⁸. Обидві цитати увиразнюють (принаймні, на рівні риторики) усвідомлення козацькою елітою своєї ролі для державної служби та акцептацію просвітницьких настанов відповідних указів і проектів про необхідність освіти для її проходження.

Схожі пропозиції про освітні новації звучали і в петиціях частини слобідської старшини. Так, коли охтирці клопоталися про дозвіл відвідувати Харківський колегіум, у якому від 1766 р. у „прибавочних класах” навчали секулярним премудростям, то сумчани прохали про відкриття у місті університету для шляхетства та окремої школи для простолюду⁶⁹.

Невдоволення козацькою верхівкою змістом освіти у 1770–1780-х рр. могло посилюватися ще й у зв'язку із активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та

ред. О. Онищенко, Київ 2010, с. 642), ще раз наголошу – освіта бачилася українськими можновладцями, принаймні, на декларативному рівні, необхідним елементом підготовки дітей до дорослого життя, а Ханенкові нотатки виопуклюють розуміння якості навчання та його користі.

⁶⁶ *Наказы малороссийским депутатам...*, с. 6–7, 13–14, 40–41; З. Когут, *Російський централізм і українська автономія...*, с. 125–126.

⁶⁷ Цит. за: Н. И. Петров, *Введение*, Анд, т. III, с. 17, № 3 і там само, с. 18. Про не відповідний часові рівень освіти, що не влаштував лівобережне дворянство див. також у: Т. Литвинова, *Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII – на початку XIX століття*, „Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник”, вип. 7, 2005, с. 52–63. Про застарілість існуючої освіти та невдоволення нею тогочасною елітою пише також професор Володимир Кравченко (див.: В. Кравченко, *Університет для України*, там само, с. 125–131).

⁶⁸ *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения...*, с. 14.

⁶⁹ Д. І. Багалій, *Історія Слобідської України*, Харків 1993, с. 121–122.

запровадження нової світської шкільної мережі⁷⁰. Загалом, у другій половині XVIII ст. у Гетьманщині одна за одною з'являлися ініціативи створити інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих, що стосувалася запровадження університету у Батурині (його статут склався на основі німецьких та Московського університету), датована 1760 р.: йдеться про нереалізований проект Теплова, складений для гетьмана Кирила Розумовського. До відкриття Харківського університету 1805 р. питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім разів (двічі у 1764, у 1765, 1767, 1781, 1786, 1801, 1802–1803 рр.), якщо не долучати сюди проекту Потьомкіна про університет у Батурині, а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. У трьох проектах (уже згаданих шляхетських 1764, 1767 рр., а також 1765 р.) серед місць локалізації нових навчальних закладів фігурував Київ⁷¹. Цікаво, що голоси щодо створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х рр. загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперше німецькі тенденції переходу від „докласичного” до „класичного” університету через „модернізований” заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та нового сенсу набували „академічні свободи”. Першим у цій шерезі вважається проект Дільтея, представлений імператриці у листопаді 1764 р.⁷²

Причина невдоволення козацькою верхівкою існуючою в Гетьманщині освітою, трактування Київської академії та колегіумів, як місць для здобуття початкових навичок для подальших студій деінде, полягали у тому, що лівобережні «латинські школи» сприймалися елітою як осередки, придатні для освіти духовенства. Таке резервування згаданих закладів за священнослужителями зраджує ще одну особливість вибору соціальними верхами місця для студій. Сильні світу вважали, що навчатися слід не лише відповідним наукам, а й у достойному оточенні рівних собі однокашників⁷³.

⁷⁰ Про Катерининські освітні реформи та роль просвітницьких настанов у їх підготовці див. у: J. Kusber, *Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II*, “Ab Imperio”, 2008, № 2, p. 125–155.

⁷¹ Л. Миловидов, *Проекти вищої школи...*, с. 65–89. Слід зазначити, що Київ ще раніше бачився місцем улаштування університету, щоправда, цей проект шов „ззовні”: місто, як університетський центр, згадане поряд із Москвою, Петербургом і Астраханню в адресованих 1711 та 1716 рр. Петру I освітніх проектах німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца (див.: Г. И. Смагина, *Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в.*; И. П. Кулакова, *Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в.* [в.] „Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе”. К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи, Москва 2008, с. 209.

⁷² Див. детальніше: А. Ю. Андреев, *Идея университета в проектах образовательных реформ в России 1760–1780-х гг.*, там само, с. 163–189.

⁷³ У проектах освітніх реформ у Російській імперії XVIII ст. також стверджувалося, що виховання «істинних синів Батьківщини» якраз повинне прививати відчуття станової належності, а відтак отримувати

Вочевидь, козацька верхівка, як і привілейовані верстви по цілій Європі, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курикулюмами, а й відповідними „статусними” речами, яких всестанові українські „латинські училища” не забезпечували вповні.

Якщо звернутися до програми студій та взяти приклад Могилянської академії, то є всі підстави твердити, що у ній розуміли потреби окремих кореляцій навчальних планів, однак не завжди мали можливість втілити новації в життя. Годі нагадувати, що XVIII ст. – це час кардинальних змін у європейських освітніх практиках. В одних частинах Європи модернізація освіти відбувалася раніше, в інших пізніше, проте тенденції були схожими. Їхню суть щодо оновлення навчальних програм зводилася, між іншим, до поступового витіснення латинської мови та запровадження вивчення нових європейських мов, актуалізації студій секулярних предметів, зокрема тих, які вимагав розвиток державних бюрократичних апаратів, військової справи тощо. Зрештою, зміни відбувалися навіть у викладанні традиційних курсів гуманістичної школи. Упродовж XVIII ст. в Академії оновлювали навчальну програму, вводячи і нові мови, і окремі секулярні предмети. Однак запропонувати свій Collegium Nobilium в Гетьманщині не спромоглися⁷⁴. Вочевидь, це зумовлено загальними освітніми тенденціями у Російській імперії, де держава «згори» заснувала школи для дворянства (кадетські корпуси), а „латинські училища” на офіційному

його слід у станових навчальних закладах. До таких Татищев, наприклад, відносив саме Кадетський корпус, а не, скажімо, Московську академію, де були вихідці із «подних» станів (В. И. Моряков, *Проблема воспитания „истинного сына Отечества” в России XVIII в.*, „Вестник Московского университета”, 2009, № 2, с. 45–48).

⁷⁴ Для прикладу, у сусідній Речі Посполитій перший Collegium Nobilium діяв від 1727 р. у Варшаві під опікою театинів. 1740 р. подібний заклад створили й піари, а 1752 р. дійшла черга до єзуїтів, що мали шляхетські школи і в українських воєводствах (див., зокрема: L. Piechnik SJ, *Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777)*, [w:] *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór Artykułów*, red. J. Paszenda SJ, Kraków 1994, s. 151–182; *Kolegium szlacheckie (Collegium Nobilium)*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień SJ, Kraków 1996, s. 291–292; K. Puchowski, *Model kształcenia szlachty...*, s. 97–104). Згадані навчальні заклади, як зазначалося, не були фактом лише річнополитської історії освіти. Єзуїти практикували їх і в інших країнах. Так, у Відні Товариство відкрило подібну школу у 1746 р. На честь Марії Терезії, тоді австрійської ерцгерцогині і приквітельки Нижньої Австрії та міста Відня, яка сприяла цій акції, вона отримала назву „Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu”. Від створення цього закладу веде відлік реформа дворянської освіти у монархії. Серед перших вихованців колегіуму були представники австрійської аристократії, зокрема, сини канцлера, кабінет-секретаря імператриці та ін. (див.: О. В. Хаванова, *Заслуги отцов и таланты сыновей...*, с. 78–89). Не відставала й світська річнополитська влада, відкривши для середньої та дрібної шляхти у 1765 р. Корпус Кадетів (інша назва – Szkoła Rycerska), що, як і подібні навчальні заклади у Російській імперії, мав виховувати не лише військових, а й добре освічених служителів у публічній цивільній сфері. Через його стіни до 1794 р. пройшло до 1000 вихованців (J. Lukowski, *Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century 1697–1795*, London and New York 1991, p. 221).

рівні у другій половині XVIII ст. трактувалися, достоту як і козацькою старшиною, „духовними” школами⁷⁵.

За браком бажаних навчальних закладів, українське шляхетство, надто дрібне та середнє, продовжувало навчатися в Академії та колегіумах. Не слід забувати, що гостра критика ним „латинського шкільництва” Гетьманщини – справа другої половини XVIII ст. Натомість, у першій половині, схоже, козацьку еліту цілком задовольняла Київська академія. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1714 р. так оцінювалася роль навчального закладу:

*[...] барзе взираючи на обитель Киевомогиянскую братскую всему отечеству нашему благопотребную, где малороссийские сынове належитое в науках имеют наставление, до цвеченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизны просвещенным разумом исходят [...]*⁷⁶.

Підсумовуючи, слід сказати, що саме козацька еліта якраз і мала безпосередні стимули, аби прагнути отримувати шкільні знання, а відтак навряд чи слід дивуватися помітному числу дітей зі старшинських родин у Києво-Могилянській академії та колегіумах серед групи студентів-козаків. Якщо початково спонуки „сильних світу” до знань лежали у площині статусній, то з часом вагомими у ставленні до освіти стають також прагматичні міркування.

S U M M A R Y

For “the Honor of the House”, for “Benefit of the Fatherland” and “at the State Service” (the Cossack’s Nobility Motivation for schooling in the Eighteenth Century)

The detailed observation of a group of Cossack students in the Kyiv-Mohyla Academy and other Orthodox “Latin schools” in the eighteenth century indicates an abundant number of representatives of the upper rank of Cossacks (the “Little Russian nobility”). The article

⁷⁵ Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що „богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Занконоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение” (Аид, т. V. *Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (до 1783–1795 гг.)*, Київ 1908, с. 139).

⁷⁶ ІР НБУВ, ф. 312, спр. 445/179 с, арк. 67.

deals with the stimulus for the education of the Cossack nobility's sons. The author takes into consideration the educational practices of the upper social groups in Europe and the Polish-Lithuanian Commonwealth and investigates how instruction became one of the status markers for the Ukrainian nobility as well as illustrating the influence of the Russian state on motivation for study. Another question put in this text is the Cossacks' interest in educational reforms in Ukraine.

Translated by the Author